

The Role of Endowment in the ups and downs of Nezamieh Schools

Fatemeh Orouji¹ | Aliasghar Chahian Boroujeni,²

1. Associate Professor, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran
E-mail: . forouji@tabrizu.ac.ir
2. Corresponding Author, PhD student in the History of Iran after Islam, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: aliasghar.chahian@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: 29 Jan 2024 Revised: 01 July 2024 Accepted: 05 November 2024 Published online: 12 Dec 2024</p> <p>Keywords: <i>Seljuqs, Khwaja Nizam al-Molk, Waqf, Nizami schools, Shafi'is.</i></p>	<p>Endowment, as a religious and cultural tradition in the history of Iran, has led to the sustainability of scientific institutions after the establishment of scientific and cultural institutions. Nizamiyah schools are one of these scientific and cultural institutions based on endowment, which were established in the Seljuk era and during the ministry of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi with his desired goals. In addition to being widely active during the Seljuk era, these schools continued their activities after the decline of Khwaja Nizam al-Mulk and his family in the bureaucracy of the Seljuk era. The activities of some of these Nizamiyah schools, such as the Nizamiyah of Baghdad, continued for a while even in the post-Seljuk era. Since there is a two-way relationship between endowment and endowment-based institutions, their activity and the continuation of this activity depend on the continuation of this two-way relationship. This two-way relationship also exists between the endowment institution and Nizamiyah schools in the Seljuk era. This research, using a descriptive-analytical method and relying on library studies and a historical approach, attempts to examine and reexamine the role of endowments in the formation, sustainability, and decline of Nizamiyah schools. The hypothesis of this research is based on the statement that the sustainability of endowments has brought about the sustainability of Nizamiyah schools throughout history, and the decline of endowments has caused the inefficiency or poor performance of the schools. The findings of this research show that the endowments created for Nizamiyah schools created independent financial resources for them in a way that led to the sustainability of Nizamiyah schools at different times. Attacks by eastern tribes, the political decline of the Seljuk government and the Nizam al-Mulk family, religious conflicts, and the lack of widespread political support for the Shafi'is and Nizamiyah schools caused the decline of Nizamiyah schools during the late Seljuk period and after their decline.</p>
<p>Cite this article: Orouji, Fatemeh; chahian boroujeni, aliasghar (2024). The Role of Endowment in the ups and downs of Nezamieh Schools, <i>Iranian Civilization Research</i>, 6(2) 53-68.</p> <p>© The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.</p> <p> DOI: 10.22103/JIC.2024.23259.1312</p>	

English Extended Abstract

Introduction

This article discusses the position and role of endowments on the performance of the Nizamiyya schools during the Seljuk era. Throughout the historical developments of Iran, despite changes in dynasties, the institution of endowment, due to its religious support along with scientific and cultural centers, could serve as an independent financial resource, facilitating the sustainability of some scientific and cultural institutions. The Nizamiyya schools are one of the well-known scientific institutions in the medieval history of Iran. These schools, founded by Khwaja Nizam al-Mulk Tusi, continued their activities for a while after the decline of him and his family within the bureaucratic mechanism of the Seljuk era, eventually facing a decline themselves. During the cultural developments of Iranian history, the establishment of scientific and cultural institutions became an essential necessity. In the meantime, while scientific and cultural institutions, particularly schools, were founded on the basis of endowments, they achieved a degree of financial independence. Because they were no longer continuously dependent on financial support from the dynasty and other social groups. Consequently, these scientific institutions and schools were continuing their activities. However, throughout developments of Iranian history, aforementioned institutions experienced a decline in efficiency due to various influencing factors. But, the issue of endowment, as an effective factor in the rise and fall of scientific and cultural institutions, has received less attention so far. The Nizamiyya is one of the important scientific institutions engaged in extensive and enduring activities during the Seljuk era and beyond. Since the establishment of these schools, a sustainable financial resource has been provided through the development of endowments, it is essential to examine the role of endowments in the establishment and sustainability of the Nizamiyya schools, as well as their decline, to better understand the reciprocal relationship between these two phenomena.

Research Method

This research employed a descriptive-analytical method, relying on library studies and adapting a historical approach to examine the resources of the Seljuk era and analyze the role of endowments in the formation, sustainability, and decline of the Nizamiyya schools.

Discussion

Begins with the rise of Khwaja Nizam al-Mulk and his superiority over Khwaja Amid al-Mulk Kandari; the city of Neishabour held a particularly significant role in the implementation and initiation of Khwaja Nizam al-Mulk's political and cultural programs. Since this city was regarded as the first political center of the Seljuks and, on the other hand, was regarded as the hometown of Khwaja Nizam al-Mulk. Given the position of Neishabour and its significance for Khwaja Nizam al-Mulk, the first Nizamiyya was established by him in this city, to which he dedicated numerous endowments (Ibn Khalkan, 1381: 2/225; Snowy, 1422 AH: 1/197). The Nizamiyya School in Isfahan was built in the Shafi'i neighborhood of "Dardasht," near the Grand (Jāme'h) Mosque. The

English Extended Abstract

---

construction of this school, praised by Mafrukhi, was built with great dignity, including a large minaret and a rich library (Mafroukhi, 1385: 181; Bandari, 2536: 262). This magnificent school required funding, which was provided through estates and properties designated as endowments. Although the reviewed sources do not mention the nature of these endowments, they were extensive enough that their annual income was reached ten thousand dinars (Mafroukhi, 1385: 181). Since Baghdad was considered as the capital of the Islamic world, it held great importance for Khwaja Nizam al-Mulk. He established Nizamiyya in this city in 457 AH. According to the deed of endowment of the mentioned school, it was dedicated to the Shafi'is and their teachings (Ibn Jozi, 1412 AH: 304/16). There is limited information about the endowments of other Nizamiyya schools. There was a Nizamiyya in the city of Merv, about which little information exists. Yaqut al-Hamawi mentions a library in a school in Merv that was a valuable treasure and was part of Khwaja Nizam al-Mulk's endowments, which has been lost due to the Mongol invasion (Yaqut Hamawi, 1995: 5/114). Also, the Nizamiyya in Balkh can be mentioned, though our limited information, pertains only to its teachers, as has mentioned in the Shafi'i books (Sabki, Beta, 5/4-63; Snowy, 1422 AH: 1/97). The Nizamiyya school in Herat is another school that Ali ibn Abdul Khaliq ibn Ziyad served as a teacher and was responsible for managing its endowments on behalf of the Ghurids for a time (Ibn Athir, 1371: 104/31). Institutions based on endowments also required plans to manage their endowments to prevent them from being seized or trespassed over time and in the absence of the endowers. Consequently, Khwaja Nizam al-Mulk were employed Shafi'i jurists to teach in the Nizamiyya schools, who also were assisting in the managing and administrating of the schools and their endowments. The administration of the Nizamiyyas always attempted to allocate the revenues from the endowments according to the endowment and the objectives followed by the schools. Due to the unique position of Baghdad and the presence of various religions, Khwaja Nizam al-Mulk attempted to strengthen the foundations of the established endowments by involving the prominent figures of Baghdad. As a result, the Nizamiyya could continue its activities more effectively, allowing Khwaja to be more successful in implementing his policies. In the deed of endowment of the Nizamiyya school in Baghdad, Khwaja Nizam al-Mulk stipulated that the properties endowed to the school must be allocated to the followers of the Shafi'i religion in both fundamental and secondary matters, and all staff members of this school, including teachers, preachers, librarians, Quran reciters, and Arabic grammar teachers, were required to be Shafi'i to benefit from the endowment shares which specified for them. From the total annual presents and donations, eighteen thousand dinars were allocated to cover the expenses of that school (Ibn Jozi, 1412 AH: 304/16).

The weakness of the Seljuk dynasty in the eastern half of Iran is one of the reasons for the decline of cultural institutions such as schools in the cities. In the mid-sixth century AH, the Ghaznavids raided the eastern borders of Khorasan. The city of Neishabour was one of the areas that was damaged during the Ghaznavid attacks (Ibn Athir, 1371: 27/98). The Mongol invasion was another external factor that led to the decline of the Nizamiyyas, as both the Nizamiyyas and their endowments were severely damaged. As a result, the financial resources of the schools were

English Extended Abstract

---

diminished. The Nizamiyya in Merv and its endowments were damaged during the Mongol invasion, and thereafter, it was no longer mentioned (Yaqut Hamavi, 1995: 5/114). The Nizamiyya in Baghdad, which had become less active by the end of the Seljuk era, also declined in the first half of the seventh century, coinciding with the decline of many endowments in Iran as a consequence of the Mongol invasion. Due to the Mongol attack on Baghdad in 656 AH, the endowments and the Nizamiyya, like many other components of the city, were damaged, and the endowment markets were burned. This disruption affected the payment of salaries for the school's staffs and teachers and its administration until, in 670 AH, by the order of Ala al-Din Ata Malik Juvayni, the market of Baghdad was rebuilt using the revenues from other endowments of the school (Azavi, 1425 AH.: 1/304 and 307). Religious disputes in the cities were one of the factors that led to the recession of the Nizamiyya endowments and ultimately the recession of the Nizamiyya schools. In this regard, the Nizamiyya in Isfahan can be mentioned. In this city, religious conflicts and the challenges which the Shafi'is faced after the murder of Khwaja Nizam al-Mulk, as well as the presence of the Ismailis in Isfahan and their actions against the Shafi'is, led to the decline of this school (Kasai, 1363: 221-224 and 224; Ibn Athir, 1371: 210/27).

The endowments of this school also began to diminish during these events. The costs of repairs, maintenance, and student salaries in the Nizamiyyas depended on the endowments, and certainly, the historical events of the mid-sixth century, which have been mentioned, along with the Mongol invasion in the seventh century, led to the destruction of the endowments and ultimately the decline of the school. When a school is built based on the perspective of a specific religious group, if that group finds itself in a position of weakness during religious disputes, there is no guarantee for the stability of ownership and the preservation of the school, nor for the endowments associated with it. In the early eighth century, also, when Ibn Battuta visited Isfahan, he noted that religious conflicts had led to the destruction of the city, and on the other hand, he did not mention the Nizamiyya or its endowments among the cultural and social centers of Isfahan, indicating its decline, because it was insignificant that he did not mention it (Ibn Batuta, 1376: 1/246). The decline of the political power of Khwaja Nizam al-Mulk's family in the Seljuk ministry and the weakness of the Seljuk dynasty resulted in the neglect of the conditions in the endowment deeds of the Nizamiyya schools. In the early seventh century, during the caliphate of Al-Nasir li-Din Allah, according to the conditions of the deed of endowment, only Shafi'i individuals who adhered to the principles and branches of that religion could be employed in the Nizamiyyah schools. However, in the Nizamiyyah School in Baghdad, an Alavite was the librarian of the Nizamiyyah. (Hindushah ibn Sanjar, 1357: 334). In 589 AH, the library of the Nizamiyyah school was destroyed by Caliph Al-Nasir li-Din Allah (575-622 AH). (Ibn Athir, 1371: 30/106) which indicates the instability of endowment deed's conditions of the Nizamiyyah in Baghdad. During the caliphate of Al-Mustasim, the materials of the Nizamiyyah School in Basra were also used to construct another school. (Hindushah ibn Sanjar, 1357: 271) This situation may have been influenced by the absence of Seljuk dynasty, the political decline of the Nizam al-Mulk family, and the instability of endowment deed's conditions."

English Extended Abstract

Conclusion

KhwajaNizam al-Mulk's cultural perspective led to the establishment of Nizamiyya schools. These Nizamiyya schools, which required sustainable financial resources to advance KhwajaNizam al-Mulk's cultural programs, became financially independent with the support of the endowment institutions and endowments created by KhwajaNizam al-Mulk. The financial independence of the Nizamiyya schools, relying on endowment, allowed them not only to meet their financial needs but also follow their programs. However the Nizam al-Mulk family lost their position in the bureaucratic system of the Seljuk era, the Nizamiyya schools continued their activities and maintained their conditions thanks to the endowments and deed of the endowment established since the time of KhwajaNizam al-Mulk. Even some schools, like the Nizamiyyain Baghdad, despite the lack of political support, remained sustained thanks to the endowments for a long time after the fall of the Seljuk dynasty and were renovated using their independent financial resources. This was only possible due to the financial independence of the Nizamiyya schools and the extent of their endowments. On the other hand, while the endowments contributed to the continuity and influence of the Nizamiyya schools, the decline of endowment led to the inefficacy of these schools. The decline of the endowment of the schools occurred under the influence of various factors. The political conditions in the late Seljuk era and after the end of this dynasty disrupted the conditions of the deeds of endowment. On one hand, attacks from Eastern tribes such as the Ghaznavids and Mongols damaged the urban fabric and cultural institutions, including the endowments, which in turn brought about the decline of the Nizamiyya schools. On the other hand, with the decline of the Seljuk dynasty, urban conflicts among supporters of different religions intensified, which also contributed to the decline of the Nizamiyya schools. After the end of the Seljuk dynasty and the absence of the Nizam al-Mulk family, the deeds of endowment conditions were overlooked and violated. Overall, the lack of political stability and support for the deeds of endowment conditions led to the decline of the schools. Thus, it can be said that there is a reciprocal relationship between endowment and the Nizamiyya schools: on one hand, endowment contributed to the formation and flourishing of the Nizamiyya schools, while on the other hand, deficiencies in the endowment mechanisms led to the decline of the Nizamiyya schools.

نقش وقف در فراز و فرود مدارس نظامیه

فاطمه اورجی^۱ | علی اصغر چاهیان بروجنی^۲

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. forouji@tabrizu.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانش آموخته دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. Aliasghar.chahian@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	وقف به عنوان یک سنت دینی و فرهنگی در تاریخ ایران، بعد از برپایی نهادهای علمی و فرهنگی، موجب پایداری نهادهای علمی می‌گردیده است. مدارس نظامیه یکی از این نهادهای علمی و فرهنگی مبتنی بر وقف می‌باشند که در عصر سلجوقی و در دوره وزارت خواجه نظام‌الملک طوسی با اهداف مورد نظر وی ایجاد شدند. این مدارس علاوه بر اینکه در دوره سلجوقی فعالیت گسترده‌ای داشتند بعد از افول خواجه نظام‌الملک و خاندانش در دستگاه دیوان سالاری عصر سلجوقی نیز به فعالیت خود ادامه دادند. فعالیت برخی از این مدارس نظامیه مانند نظامیه بغداد حتی در دوره بعد از سلجوقی نیز برای مدتی تداوم یافت. از آنجاکه بین وقف و نهادهای مبتنی بر وقف یک رابطه دو سویه برقرار می‌باشد، فعالیت آنها و تداوم این فعالیت وابسته به تداوم این رابطه دو سویه است. در بین نهاد وقف و مدارس نظامیه در عصر سلجوقی نیز این رابطه دو سویه برقرار می‌باشد. این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و با رویکرد تاریخی سعی دارد تا نقش وقف را در شکل‌گیری، پایداری و افول مدارس نظامیه مورد بررسی و بازکاوی قرار دهد. فرضیه این پژوهش بر مبنای این گفتار استوار است که پایداری موقوفات پایداری مدارس نظامیه را در طول تاریخ به همراه داشته و زوال موقوفات موجب عدم کارایی یا ضعف عملکرد مدارس می‌شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد موقوفات ایجاد شده برای مدارس نظامیه باعث ایجاد منابع مالی مستقل بر آنها می‌گردد و موجب پایداری مدارس نظامیه در برهه‌های زمانی مختلف می‌شد. حملات اقوام شرقی، افول سیاسی حکومت سلجوقیان و خاندان نظام‌الملک و درگیری‌های مذهبی و نبود حمایت سیاسی فراگیر از شافعیان و مدارس نظامیه، موجبات افول مدارس نظامیه را در دوران اواخر سلجوقیان و بعد از افول آنها فراهم آورد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۳	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۳۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۱	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	
کلید واژه‌ها: سلجوقیان خواجه نظام‌الملک وقف مدارس نظامیه شافعیان.	

استناد: اورجی، فاطمه؛ چاهیان بروجنی، علی اصغر (۱۴۰۳). نقش وقف در فراز و فرود مدارس. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶ (۲)، ۶۸-۵۳.

DOI: 10.22103/JIC.2024.23259.1312

©نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

در تحولات تاریخ ایران، نهادهای علمی و فرهنگی وابسته به حاکمیت با تغییر حکومت‌ها یا از دست رفتن جایگاه بخشی از دستگاه حاکمیت که در ایجاد این نهادها موثر بوده‌اند، به دلیل از دست دادن پشتوانه مالی و سیاسی خود رو به افول می‌نهادند. وقف به عنوان یک سنت دینی و فرهنگی در سازوکار تاریخی ایران به رسمیت شناخته شده است. نهاد وقف به دلیل پشتوانه دینی با قرارگیری در کنار مراکز علمی و فرهنگی، به عنوان منبع مالی مستقل می‌توانست زمینه‌ساز پایداری برخی نهادهای علمی و فرهنگی باشد. مدارس نظامیه یکی از نهادهای علمی شناخته شده تاریخ میانه ایران می‌باشند. این مدارس که توسط خواجه نظام‌الملک طوسی ایجاد گردیدند، بعد از افول وی و خاندانش در سازو کار دیوانسالاری عصر سلجوقی؛ برای مدتی به فعالیت خود ادامه دادند و سپس رو به انحطاط نهادند.

۱-۱. بیان مسئله

در تحولات فرهنگی تاریخ ایران نهادهای علمی و فرهنگی به عنوان یک ضرورت اجتناب ناپذیر شکل می‌گرفتند. گذر حوادث تاریخی باعث می‌شد تا بسیاری از نهادهای مزبور از جمله مدارس کارآیی خود را از دست بدهند. چراکه مدارس وابسته و نیازمند منابع مالی پایدار بودند. از آنجا که بر اثر حوادث سیاسی و تاریخی مدارس پشتوانه و منبع مالی خود را از دست می‌دادند، مدارس نیز با افول مواجه می‌شدند. در این بین هنگامی که نهادهای علمی و فرهنگی و به ویژه مدارس با اتکای به وقف بنا می‌شدند، از استقلال مالی برخوردار می‌گردیدند؛ چرا که دیگر به طور مداوم نیازمند حمایت مالی از جانب حاکمیت و دیگر گروه‌های اجتماعی نبودند. از این رو نهادهای علمی و مدارس به فعالیت‌های خود ادامه می‌دادند. نهادهای مزبور در سیر تحولات تاریخ ایران بر اساس تأثیر عوامل مختلف کارآمدی خود را از دست می‌دادند و رو به افول می‌نهادند. تاکنون به مسئله وقف به عنوان عامل موثر در اوج گیری و افول نهادهای علمی فرهنگی کمتر پرداخته شده است. نظامیه‌ها یکی از نهادها مهم علمی می‌باشند که در عصر سلجوقی و حتی در دوران بعد از سلجوقی از فعالیت گسترده و با دوام برخوردار بوده‌اند. از آنجا که از بدو تأسیس این مدارس با ایجاد موقوفات، منبع پایدار مالی برای آنها تأمین گردیده، لازم است تا نقش وقف در برپایی و پایداری نظامیه‌ها و همچنین افول آنها مورد توجه قرار گیرد تا به گونه‌ای رابطه متقابل این دو پدیده مورد بازکاوی و تبیین قرار بگیرد.

۱-۲. پیشینه پژوهش:

تاکنون پژوهش مستقلی در این زمینه صورت نگرفته است. در برخی مقالات به نقش وقف در مدارس نظامیه به صورت گذرا اشاره شده است. از جمله مقاله «وقف در خدمت نهادهای علمی - آموزشی» (کسای، ۱۳۷۸) که به صورت اجمالی به نقش وقف در نهادهای علمی پرداخته و همچنین به نقش وقف در مدارس نظامیه اشاره نموده ولی به نقش وقف در برپایی و پایداری و زوال مدارس نظامیه پرداخته است. در مقاله‌های «وقف در اصفهان» و «جستارهایی از تاریخ وقف در ایران به ویژه اصفهان» به صورت گذرا به نقش وقف در نظامیه اصفهان اشاره شده است. (شفقی، ۱۳۷۶؛ ریاحی، ۱۳۹۲) در این مقاله نیز به نقش وقف در اداره و پایداری مدرسه نظامیه اصفهان پرداخته نشده است. در مقاله «بررسی تاثیر وقف بر شکل‌گیری مدارس در ایران دوره اسلامی» (مهدی‌نژاد و مقیمی، ۱۳۹۶) تنها به نقش وقف در پیدایش مدارس نظامیه پرداخته شده و نقش وقف در تداوم فعالیت مدارس دیده نشده است. در مقاله «راهکارهای وقف بنیان در اصلاح و توسعه نظام آموزشی ایران» (بهرمن و کارگزار و جعفری، ۱۳۹۸) به نقش وقف در مدارس نظامیه به عنوان یک پیشینه و الگو می‌پردازد و به صورت مفصل نقش وقف در تداوم این مراکز آموزشی مورد توجه قرار نمی‌گیرد. «وقف در مدارس نظامیه: از ظاهر دینی تا باطن سیاسی»؛ (خلیفه، زراعت پیشه و نوفرستی، ۱۳۹۸) مقاله‌ای است که به کاربرد وقف در مدرسه نظامیه از منظر سیاسی و نیت سیاسی بنیان مدارس می‌پردازد و به نقش وقف در فراز و فرود مدارس توجهی ندارد. «تأثیرات موقوفات نظامیه بغداد در شکوفایی علمی آن» مقاله‌ای است که منحصرأ به نقش وقف در برپایی و شکوفایی مدرسه نظامیه بغداد پرداخته ولی به نقش وقف در انحطاط آن مدرسه توجهی نداشته است. (عباسی، ۱۳۹۸) در مورد برخی از مدارس نظامیه و نقش آنها در فرهنگ و تمدن زمانه نیز پژوهش‌هایی مستقل انجام گرفته است که از این جمله می‌توان

به مقاله «نظامیه بغداد» (ممتحن، ۱۳۴۵) اشاره کرد که بیشتر به نقش علمی مدرسه نظامیه بغداد پرداخته و به نقش وقف در آن مدرسه نپرداخته و در مجموع پژوهشهایی که در این حیطة انجام گرفته اند به نقش وقف در فراز و فرود مدارس نظامیه اشاره‌ای نکرده‌اند.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

انجام این پژوهش نه تنها می‌تواند روشنگر اهمیت و نقش وقف در اداره نهادهای علمی آموزشی باشد. بلکه می‌تواند نمودی برای اهمیت نقش وقف در راستای استقلال مالی نهادهای علمی باشد. مطالعه گونه‌هایی از نهادهای علمی که متکی به وقف می‌باشند نه تنها می‌تواند به عنوان تجربه‌های موفق مطرح گردند بلکه در تبیین نقش وقف در پایداری نهادهای علمی می‌تواند موثر باشد. همچنین در زمینه رابطه متقابل وقف و ماندگاری نهادهای علمی می‌تواند پژوهشی قابل توجه باشد.

۴-۱. روش تحقیق:

این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه برای مطالعات کتابخانه‌ای و با رویکرد تاریخی انجام گرفته است.

۲. سیاست فرهنگی خواجه نظام‌الملک

در ابتدای شکل‌گیری سلسله سلجوقی قبل از آنکه خواجه نظام‌الملک قدرت را در دست بگیرد، برتری با حنفی‌ها بود و وزارت در دست خواجه عمیدالملک کندی^۱ قرار داشت. عمیدالملک کندی که حنفی‌مذهب متعصبی بود، در اوایل حکومت سلجوقیان وزارت را در دست گرفت و از فرصت هم‌مذهب بودن با سلجوقیان استفاده نمود و شافعیان و شیعیان را تحت فشار گذاشت. همچنین از طغرل اجازه گرفت تا بر منابع خراسان رافضیان را لعن نمایند و وقتی مجوز این کار را به دست آورد دستور داد تا اشعریان را نیز به این لعن بیافزایند. (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۲۰) کندی چنان در آزار مخالفان مذهبی با دست‌آویزهای مذهبی و نظامی کوشید و فقهای حنفی را بر ضد شافعیان شوراند که بزرگان مذهب شافعی همچون ابوالقاسم قشیری و امام‌الحرمین جوینی و سایرین دوری از وطن را به زیستن در حلقه تنگ تعصبات مذهبی در وطن خود ترجیح دادند. از این واقعه به عنوان مسأله «محت» شافعی‌ها یاد می‌گردد (فارسی، ۱۴۰۳: ۹-۱۳۸؛ ر.ک. صدقی و قاسمپور، ۱۳۹۴: ۱۲۶-۱۰۱).

سرانجام خواجه نظام‌الملک بر کندی غلبه کرد و با غلبه سیاسی بر کندی، مذهب شافعی را نیز بر حنفی فایق گردانید. شافعیانی که گریخته بودند به وطن خود بازگشتند تا با همت و نیروی اندیشه نظام‌الملک بر رقبای مذهبی خویش برتری یابند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۲۰). خواجه نظام‌الملک بعد از غلبه بر رقیب سیاسی‌اش و تصدی بر منصب وزارت؛ می‌کوشید تا ساختمان امپراتوری سلجوقی را نگهدارد. واکنش‌های مذهبی - سیاسی آلب ارسلان نشان می‌دهد که او به اندیشه‌های مذهبی و سیاسی نظام‌الملک احترام می‌گذاشت و تحت تاثیر او قرار داشت. به طوری که نظام‌الملک در مقابله با جریانات سیاسی - مذهبی با قدرت عمل می‌کرد (ترکمنی‌آذر، ۱۳۸۵: ۵۶). وی در درجه اول درصدد احیاء قدرت مذهب تسنن و دور کردن مخالفان این مذهب از دربار و دیوان برآمد. خواجه نظام‌الملک روزگار حکومت طغرل و آلب ارسلان را دوره‌ای مقبول و مطلوب می‌داند؛ چراکه سلاطین سلجوقی و ترکان فقط به اهل تسنن توجه داشتند. آلب ارسلان نیز با به‌کارگیری شیعیان در دربار و دیوان حتی در مشاغل پست مخالف بود (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۷۸: ۲۱۷).

خواجه نظام‌الملک که تحت تاثیر اندیشه‌ی ایران‌شهری قرار داشت (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۸۵: ۷۸)، سعی نمود تا کشوری متفاوت با حکومت‌های قبل از خود ایجاد کند و کشور ایران را به کشوری مستقل و یکپارچه تبدیل کند. وی با کمک به پیشرفت مذهب سنت در عراق و ایران اهدافی را دنبال می‌کرد که از جمله آنها می‌توان به تلاش او برای تشکیل یک امپراتوری که بتواند در برابر شکوه و اعتبار خلافت فاطمی در قاهره مقابله کند یاد کرد. نظام‌الملک سعی داشت این وحدت مذهبی را از طریق ایجاد نهادهای آموزشی برآورده کند (باسورث، ۱۳۷۱: ۷۵؛ اشپولر، ۱۳۵۴: ۱۳۲). تأسیس مدارس نظامیه به همین منظور صورت گرفت تا کشور ایران را به

^۱ ابونصر کندی - اهل قریه کندر در خراسان - در عصر طغرل بیک به وزارت رسید.

وحدت سیاسی مطلوب نظر خویش برساند. خواجه نظام‌الملک با تکیه بر مذهب شافعی و رسمیت بخشیدن به آن سعی داشت تا اختلافات مذهبی را به حداقل رسانده و در بین کارگزاران دولتی، همگونی فکری ایجاد نماید. وی با تأسیس مدارس نظامیه که به طلاب و مدرسین شافعی مذهب اختصاص داشت سعی داشت علما و کارگزاران آینده سلجوقی را به این مذهب جلب نماید و همگونی فکری مورد نظرش را در جامعه به مرحله عمل درآورد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۸۷/۲۲؛ ترکمنی‌آذر، ۱۳۸۵: ۵۷).

در واقع خواجه نظام‌الملک توانست جنبش مدرسه سازی سنی که در نیمه دوم سده چهارم آغاز شده بود را جهت اجرای اهداف خود و برای هم‌آوردجویی با اندیشه معتزلی و پس از آن در برابر نهادهای فاطمی همچون مسجد الازهر جوهر که به منظور تربیت داعیان شیعه ایجاد شده بود، به اوج و اعتلای خود رساند (باسورث، ۱۳۷۱: ۷۶). نظام‌الملک مراکز علمی را که به نام وی نظامیه خوانده می‌شدند در شهرهایی همچون اصفهان، نیشابور، بلخ، هرات، مرو، آمل، بغداد و بصره ایجاد و توسعه داد (سبکی، بی تا: ۳۱۳/۴). در دوران پیشین (سلسله‌های متقارن) حاکمان به دلایل سیاسی و در جهت رونق مراکز سیاسی خویش؛ سعی در مهاجرت دادن دانشمندان و تمرکز مدارس در آن مراکز داشتند، خواجه نظام‌الملک برخلاف آن دوران، در شهری اگر دانشمند فرهیخته‌ای را می‌دید برای وی مدرسه‌ای بنا می‌کرد و موقوفاتی برای مدرسه قرار می‌داد و در آن مدرسه کتابخانه تأسیس می‌نمود (بنداری، ۲۵۳۶: ۶۵؛ هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۶۹؛ کاتب اصفهانی، ۱۴۲۵هـ: ۲۱۹؛ اصفهانی، ۱۳۶۴: ۶۸). خواجه هزینه ساخت مدارس و مواجب و مقرری علما و طلاب را از محل عشر مال دیوانی تهیه می‌کرد. (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۸۱) همچنین کتابخانه‌های نظامیه‌ها و کتابهای آنها نیز از سوی خواجه وقف گردیدند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۳۶۰/۲۲) که احتمالاً آنها هم از طریق عشر دیوانی تهیه شده‌اند. وسعت و دامنه فعالیت این مدارس، حسینی یزدی را به ستایش ملک‌شاه واداشته چرا که در مناطق تحت حکومتش مدارس بزرگی ایجاد نموده و برای طلاب علم «وظایف مرتب و انعامات موزن» برقرار نموده است. او ملک‌شاه را اولین کسی می‌داند که «تأسیس اساس مدارس فرمود». قطعاً مورخ از وجود مدارس پیشین خبر داشته، اشاره به اساس مدارس می‌تواند اشاره به پشتوانه مالی مدارس نظامیه باشد که بر مبنای موقوفات قرار داشتند و از ساختار منظمی برخوردار بودند. وی در ادامه می‌گوید از کرامات و بقاع خیریه که در نواحی مختلف ساخته منافع عام آن به طلاب و ائمه آنها می‌رسد و ثواب و پاداش اخروی این «صدقۀ جاریه و عطیه دایمه» به روان خواجه نظام‌الملک خواهد رسید (حسینی یزدی، ۱۳۸۸: ۵۱).

منش و خاستگاه علمی خواجه نظام‌الملک و تحصیل علم حدیث و فقه در مدرسه بلخ و در محضر علی بن شادان (ابن‌خلکان، ۱۳۸۱: ۳۷۷/۱؛ هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۶۶) باعث شد تا به ترویج علم و گسترش طالبان علم اهمیت دهد و درگاه وی همواره انباشته از وجود دانشمندان، علما، فقها، قاریان، باشد و به گونه‌های مختلف هوادار آنها باشد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸۵/۲۳؛ هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۶۷). خواجه پس از ساماندهی سپاه سلجوقی که در جهت تأمین امنیت و اقتدار امپراتوری سلاجقه در اولویت قرار داشت به اوضاع علما و طلاب و بهبود معیشت آنها توجه داشت. تا قبل از آن علما از سطح زندگی پایینی برخوردار بودند. او برای دانشمندان و شایستگان حقوقی تعیین کرد که در پرداخت آنها تأخیر پیش نمی‌آمد و تبدیل نمی‌شد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۸۱؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸۵/۲۳). خواجه در ضمن، توزیع و دادن بخشش سلطان را میان دانشمندان میراث قرار داد. بخششی که بین علما فریضه گردید و این فریضه بودن باعث شد که در گذران روزگار ثابت بماند و از دست حوادث و تحولات سیاسی در امان باشد. بدین گونه به پشتوانه وقف و ایجاد درآمد ثابت آرزوهای خواجه برآورده گردید (بنداری، ۲۵۳۶: ۶۸). از سوی دیگر وی توانست به دوام دولت سلجوقی کمک کند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۸۱). این امر نهادینه و تبدیل به الگو برای سایر دولتهای و حکومت‌های آتی مسلمان گردید. خواجه به کمک و یاری این نظامیه‌ها توانست دبیران و دیوانیان زبردست تربیت کند و درگاهش همواره محل اجتماع دانشمندان و پناهگاه آنان باشد. وی نه تنها همواره جویای احوال دانشمندان بود و از کار و دانش و سوابق هریک می‌پرسید؛ بلکه اگر توان و استعداد تدریس و تعلیم در دانشمندی می‌دید معیشتش را تأمین و حوائجش را رفع می‌نمود و برایش از شهریه‌های مذکور برقرار می‌ساخت تا مردم از دانش او بهره گیرند (بنداری، ۲۵۳۶: ۶۶). وی همواره به طرق مختلف بر نظامیه‌ها نظارت داشت و بر اجرای درست برنامه‌های آموزشی^۱ اصرار می‌نمود. در سال ۴۷۹هـ، هنگامی که خواجه نظام‌الملک همراه ملک‌شاه به بغداد آمد به نظامیه و کتابخانه آنجا سرکشی کرد و نقایصی را که دید یادآوری نمود. همچنین پسرانش را که زیر نظر وی تربیت یافته بودند به اداره

^۱ علمی مانند فقه، تفسیر، علم کلام، ادبیات عرب و گاهی فلسفه تدریس می‌شد. (راوندی، ۱۳۸۲: ۳۳۵/۸)

نظامیه‌ها می‌گمارد، همچون موبدالملک که اداره نظامیه بغداد را در دست داشت (بنداری، ۲۵۳۶: ۹۰؛ کاتب اصفهانی، ۱۴۲۵: ۲۳۴). در مجموع با توجه به ایجاد این نظام آموزشی گسترده و هماهنگ، برای پیشبرد برنامه‌های آن بهتر بود تا به شکلی مسنجم اداره گردد تا با اداره مدارس و اوقاف آنها بتوان منابع مالی را به خوبی در جهت اهداف فرهنگی سیاسی مورد نظر به کار گرفت. به همین خاطر در هر نظامیه، تولیتی قرار داشت که اداره مدرسه و اوقاف آن نظامیه از وظایف وی بود. این متولی که خود نیز حقوقی مشخصی داشت تأمین حقوق و مواجب مدرسین و طلاب را بر عهده داشت. به همین خاطر از نظامیه‌ها به عنوان اولین مدرسی یاد می‌گردد که طلاب آنها دارای حقوق و مواجب مشخص و معین بودند (راوندی، ۱۳۸۲: ۳۳۳/۸). با تثبیت موقوفات نظامیه، عواید این موقوفات برای همیشه یاریگر علما و فقها و ائمه شافعی می‌گردید (اصفهانی، ۱۳۶۴: ۶۸).

امام محمد غزالی نیز که از تئورسین‌های این عصر سلجوقیان می‌باشد و همواره در فتاوی خویش بر کسب حلال تأکید دارد و در مورد مصرف مال وقف بسیار موشکافانه برخورد می‌کند و اعتقاد به کسب روزی دارد، در مجموع چهار دسته را از تلاش برای کسب روزی معاف دانسته و مصرف مال وقفی را برای آنها مجاز می‌داند که یک دسته از آنها کسانی هستند که در پی کسب علم می‌باشند و مردم از علم آنها منفعت دینی می‌برند. غزالی این دسته را مجاز به استفاده از عواید اوقاف دانست و لازم نمی‌دانست تا عالمان و طلاب دغدغه معیشت و کسب روزی داشته باشند (غزالی، ۱۳۸۳: ۳۲۷/۱). غزالی با این فتوی در واقع یاریگر خواجه نظام‌الملک و دستگاه آموزشی وی گردید.

۳. نقش وقف در برپایی و پایداری مدارس نظامیه

۳-۱. نظامیه نیشابور

شهر نیشابور در سده‌های سوم و چهارم هجری از شکوه علمی قابل توجهی برخوردار بود. این شهر از جمله مکانهایی است که عرصه رقابت شافعیان و حنفیان در زمینه‌ی فعالیت‌های علمی به شمار می‌رفت. گرچه عالمان هر دو مذهب با پشتوانه موقوفات مدرسی ایجاد می‌کردند؛ ولی مدارس شافعی برخلاف مدارس حنفی کمتر به وقفیات انجام شده از سوی حاکمیت وابسته بودند و عمدتاً از وقفیاتی با پشتوانه مردمی برخوردار بودند. بعد از غلبه سلجوقیان بر غزنویان و برتری سیاسی نظامی سلجوقیان بر خراسان، شهر نیشابور به عنوان نخستین مرکز سیاسی آنها برگزیده شد. ناصر خسرو که در دوران طغرل مدتی در سفر خود به نیشابور اقامت کرده بود از مدرسه‌ای در بازار سراجان نیشابور یاد می‌کند که توسط طغرل بیک در حال ساختن بوده است (ناصر خسرو، ۱۳۸۱: ۳). با توجه به اینکه در این دوران، عمیدالملک کُندری وزارت سلجوقی را به عهده داشته است و وی و سلطان مذهب حنفی داشتند مدرسه مزبور بایستی در جهت استفاده حنفیان ساخته شده باشد. باخرزی از مدرسه‌ای در نیشابور یاد می‌کند که کندری اوقافی را در آنجا از اموال خالص مسلمانان خریداری و حبس کرده است (باخرزی، ۱۴۱۴: ۸۱۱/۲).

پس از روی کار آمدن خواجه نظام‌الملک و برتری وی بر خواجه عمیدالملک کندری، شهر نیشابور برای اجرا و شروع برنامه‌های سیاسی فرهنگی خواجه نظام‌الملک جایگاه خاصی داشت. چراکه این شهر اولین مرکز سیاسی سلجوقیان به شمار می‌رفت و از سوی دیگر خراسان خاستگاه و زادگاه خواجه نظام‌الملک قلمداد می‌شد. برتری شافعیان در شهر نیشابور، به عنوان شهری که عمده فعالیت‌های سیاسی و علمی خراسان در آن متمرکز شده بود، می‌توانست برتری سیاسی خواجه نظام‌الملک و حامیان شافعی مذهب وی در خراسان و حتی ایران را دربر داشته باشد. با توجه به جایگاه نیشابور و اهمیت آن برای خواجه نظام‌الملک، اولین نظامیه توسط خواجه نظام‌الملک در این شهر ساخته شد و موقوفات زیادی را به آن اختصاص داد (ابن خلکان، ۱۳۸۱: ۲/ ۲۲۵؛ اسنوی، ۱۴۲۲ق: ۱۹۷/۱). گرچه در مورد ماهیت این وقفیات در منابع اشاره‌ای نشده؛ ولی اهمیت نظامیه نیشابور گویای آن است که موقوفات فراوانی برای این مدرسه در نظر گرفته شده است.

۳-۲. نظامیه اصفهان

شهر اصفهان بعد از نیشابور و ری به عنوان دارالملک سلجوقیان برگزیده شد، در دورانی که حکومت سلجوقیان به اوج تمرکز سیاسی خود دست یافته بود، لازم بود تا مرکز و پایتخت سیاسی سلاجقه نیز به اوج شکوه خود که براننده چنین حکومتی فراگیری

باشد، برسد. یکی از شاخصه‌های دستیابی به این شکوه رونق مراکز علمی و فرهنگی بود. پادشاهان سلجوقی خود نیز به رونق علمی و فرهنگی اصفهان توجه خاص داشتند. در عصر ملکشاه مدرسه‌ای در اصفهان ساخته شد. (مجموعه التواریخ و القصص، بی‌تا: ۴۶۵) که از آن به عنوان مدرسه ملکشاهی یاد می‌گردد. این مدرسه در محله کران اصفهان و بازار آنجا ساخته شد جایی که ملکشاه در آنجا به خاک سپرده شد.^۱ (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۸۲؛ ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۳۵) ملکشاه با وجود آنکه مذهب حنفی داشت ولی در مورد اینکه مدرسه مزبور مکانی برای فعالیت کدام مذهب باشد تحت تأثیر خواجه نظام‌الملک اجازه نداد تا فعالیت مدرسه منحصر به حنفیان گردد بلکه درخواست نمود که متعلق به دو مذهب شافعی و حنفی باشد و بنویسند: «اصحاب هر دو امام در این مدرسه ثابت باشند علی التساوی و التعدل» و حتی با نظر خواجه اجازه داده نشد که بر سر در مدرسه نام ابوحنفیه بیش از امام شافعی نوشته شود تا سرانجام نوشته شد: «وقف علی اصحاب الامامین امامی الائمه صدری الاسلام». (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۷۷) در واقع نفوذ سیاسی و فرهنگی خواجه نظام‌الملک و تأثیر وی در پایه‌گذاری و دوام سلسله سلجوقی باعث شد که شاهان سلجوقی پایه‌های حیات سیاسی خویش را مرهون حضور خواجه بدانند تا جایی که برایشان ایجاد یک مدرسه صرفاً حنفی آن هم در اصفهان و مرکز سیاسی آنها مقدور نبود. (کجیاف، ۱۳۸۶: ۱۳۲)

از سوی دیگر خواجه نظام‌الملک که به دنبال سیاست دستیابی به یک همسانی فرهنگی در ایران، حمایت از مراکز شافعی مذهب را دنبال می‌کرد لازم می‌دانست تا در اصفهان یکی از مراکز نظامیه‌ها مورد نظر خویش را برقرار نماید. متقابلاً شاهان سلجوقی به ویژه ملکشاه که مسلک حنفی داشتند به ساخت مدارس حنفی در پایتخت خود تمایل داشتند که این مسئله باعث مهاجرت علمایی از خاندان خجندی و صاعدی با مذاهب شافعی و حنفی به اصفهان گردید، گرچه این مهاجرت و ورود نخبگان دینی به اصفهان بعدها پیامدهایی را به همراه داشت و زمینه ساز اختلافات مذهبی در آن شهر گردید، (ر.ک. کجیاف، ۱۳۸۶: ۴۲-۱۲۵) ولی رونق مدارس اصفهان به ویژه مدرسه نظامیه را به همراه آورد.

مدرسه نظامیه اصفهان در محله شافعی مذهب «دردشت» و در نزدیکی مسجد جامع بنا گردید. بنای ساختمان این مدرسه که از سوی مافروخی تمجید شده است با منزلت و شأن بسیار عالی و با مناره‌ای بسیار بزرگ با کتابخانه‌ای غنی ساخته شد. (مافروخی، ۱۳۸۵: ۱۸۱؛ بنداری، ۲۵۳۶: ۲۶۲) مدرسه‌ای به این شکوه‌مندی نیازمند تأمین هزینه‌های بود که از طریق املاک و اموالی وقف شده بر آن مدرسه تأمین می‌شد. گرچه در در منابع مورد بررسی به ماهیت موقوفات اشاره‌ای نشده ولی این موقوفات به حدی وسعت داشتند که درآمد سالانه آنها به ده هزار دینار می‌رسیده است. (مافروخی، ۱۳۸۵: ۱۸۱)

۳-۳. نظامیه بغداد

شهر بغداد به دلیل آنکه دارالخلافه جهان اسلام به شمار می‌رفت برای خواجه نظام‌الملک بسیار اهمیت داشت تا بتواند این شهر و حوزه عراق را نیز به عنوان پایگاهی جهت ترویج مذهب شافعی و سیاست‌های فرهنگی خویش برگزیند؛ چراکه انجام این اقدام در پایتخت جهان اسلام و در جوار مقر خلافت، باعث می‌شد تا مدارس نظامیه در تمام قلمرو سلجوقیان از یک مقبولیت مشروعیت فراگیر در بین ایرانیان و مسلمانان برخوردار گردند. به هر ترتیب خواجه اقدام به ساخت نظامیه بغداد در سال ۴۵۷ هجری نمود. همانطور که در وقفنامه مدرسه^۲ مزبور مندرج است این مدرسه به استفاده شافعیان و تعالیم شافعی اختصاص داده شده است (ابن جوزی، ۱۴۱۲ هجری: ۳۰۴/۱۶).

خواجه نظام‌الملک در ساخت این مدرسه تمام تلاش خود را به کار برد تا بنایی باشکوه در بغداد ایجاد کند تا علاوه بر پیگیری اهداف سیاسی و فرهنگی خویش، بتواند در مقابل بناهای خیریه موجود در بغداد، همچون مسجد جامع ساخته شده به وسیله خلیفه منصور و بیمارستان عضدی برابری کند (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۷۰). جالب آنکه بیمارستان عضدی نیز بر مبنای اوقاف و با تکیه بر اوقاف اداره می‌شد و به همین خاطر سعی شد تا بنایی علمی فرهنگی همچون نظامیه، متکی بر اوقاف ساخته شود تا هم از نظر زمانی فعالیت آن دوام داشته باشد و هم از ارکان شکوه دارالخلافه جهان اسلام گردد. به هر ترتیب در رمضان سال ۴۵۸ هجری،

^۱ در همان مجموعه تربت نظام و دارالبطیخ که پیشتر اشاره گردید قرار داشت.

^۲ قسمتی از این وقفنامه را ابن جوزی در کتاب خود آورده است.

بنای مدرسه نظامیه به پایان رسید و از سوی دیگر در همین سال محمد بن حسین بن فراء مهتر حنبلیمان شهر بغداد درگذشت (بنداری، ۲۵۳۶: ۴۰). با این اتفاق بستر بهتری برای فعالیت شافعیان و مدرسه نظامیه با مبنای فقه شافعی در بغداد فراهم گردید و در سال ۴۵۹ه.ق، افتتاح گشت و فعالیت خود را آغاز نمود (ممتحن، ۱۳۴۵: ۶۲).

ابوسعید صوفی نیشابوری (م. ۴۷۹ه.ق) مأمور ساخت این مدرسه به خواجه گفت: «ای خواجه برای تو در بغداد مدرسه‌ای می‌سازم که مانند آن در زمین نباشد». علاوه بر زمینی که در ساحل دجله برای ساخت مدرسه خریداری گردید برای تأمین منابع مالی آن نظام‌الملک در اطراف مدرسه بازارهایی ساخت و بر مدرسه وقف کرد و علاوه بر آن املاک، کاروانسراها و حمام‌هایی خریداری و بر آن وقف آنجا نمود. خواجه برای ساخت این بنا حدوداً شصت هزار دینار اختصاص داده بود که نوزده هزار دینار آن هزینه گردید (طرطوشی، ۱۴۱۵ه: ۶۰-۳۵۹). ابن جبیر که نیمه دوم قرن ششم در (۵۸۰ه) بغداد حضور داشته است، مدارس بغداد را حدود سی مدرسه بر می‌شمارد. در بین آنها بزرگترین نامدارترین آنها را مدرسه نظامیه می‌داند، از نظر وی بنای نظامیه به قدری باشکوه و وسیع است که برای بنیانگذارش و کسانی که چنین سنتهای نیکو را پایه‌گذاری کرده‌اند، طلب آموزش می‌کند (ابن جبیر، ۱۳۷۰: ۲۷۹).

این مدرسه در گذر رخدادهای تاریخی بارها دچار آسیب گردید و با تکیه بر اوقاف مورد بازسازی قرار گرفت. یک بار در سال ۵۰۴ه.ق بازسازی گردید و قاعدتاً هزینه بازسازی نیز از محل اوقاف بایستی تأمین شده باشد. از نگاه ابن جبیر اوقاف نظامیه فراوان و بسیار وسیع هستند. در زمان حضور ابن جبیر در بغداد - که بیش از صد و بیست سال از تأسیس نظامیه می‌گذشت - هنوز اوقاف نظامیه پابرجا بوده و مدرسه در زمانی که شافعیان و وضع سیاسی غالب قرار نداشتند و از حامی دولتی همچون نظام‌الملک محروم بودند، با این حال با تکیه بر اوقاف بزرگ و املاک وسیع وقفی (به صورت تحبیس اصل و تسبی ثمره) اداره می‌شد (ابن جبیر، ۱۳۷۰: ۲۷۹).

یکی از حوادثی که منجر به تخریب مدرسه گردید حمله مغول به بغداد می‌باشد. این بطوطه در قرن هشتم از وجود مدرسه نظامیه در بغداد یاد کرده که در قسمت شرقی بغداد و میان بازارهای آن منطقه شهر معروف به سوق‌الثلاثاء سرپا بوده و از حیث زیبایی بی‌نظیر توصیف شده است (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۲۷۵/۱). طبیعتاً این بازارها همان بازارهای ساخته شده در عصر خواجه نظام‌الملک بوده‌اند که بعد از آتش سوزی (در اثر حمله مغول) مورد احیاء قرار گرفته‌اند و به دلیل عواید و وابستگی نظامیه به اوقاف، توانسته به فعالیت خود ادامه دهد. تداوم فعالیت نظامیه بغداد در عصر ایلخانان باعث می‌شود که حمدالله مستوفی با وجود مدارس دیگری همچون مستنصریه^۱، آن را اُم‌المدارس بغداد بخواند (مستوفی، ۱۳۸۱: ۷۴).

۳-۴. دیگر مدارس نظامیه

در مورد اوقاف دیگر مدارس نظامیه اطلاعات اندکی وجود دارد در شهر مرو می‌کند که گنجینه ارزشمندی بوده و در زمره وقفیات خواجه نظام‌الملک قرار داشته است. وی که در آستانه حمله مغول در این شهر حضور داشته افسوس می‌خورد که بایستی شهر را ترک کند به خاطر آنکه در استفاده از این گنجینه ارزشمند محروم شده است (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م: ۱۱۴/۵).

همچنین در این مورد می‌توان به نظامیه بلخ اشاره کرد که اندک اطلاعات ما تنها در حدود مدرسان آنهاست که در کتابهای طبقات شافعی آمده است (سبکی، بی تا، ۴/۵-۶۳: اسنوی، ۱۴۲۲ق: ۹۷/۱). مدرسه نظامیه موصل (ابن خلکان، ۱۳۸۱: ۷۰/۳؛ سبکی، بی تا: ۶/۱۸۶ و ۶/۱۸۸؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ه: ۲۳۳/۱۸). مدرسه نظامیه هرات مدرسه دیگری است که علی بن عبدالخالق بن زیاد از مدرسان این مدرسه و از جانب غوریان برای مدتی تولیت اوقاف آنجا و خراسان را به عهده داشت (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۰۴/۳۱). در شهر بصره

^۱ مدرسه‌ای که توسط المستنصر بالله خلیفه عباسی (۴۰-۶۲۳ه) در رجب ۶۲۵ه در رقابت با مدرسه نظامیه در کنار دجله ساخته شد در سال ۶۳۲ه ساخت آن به پایان رسید. این مدرسه بسیار بزرگ برای استفاده هر چهار مذهب ساخته شد هر ضلع آن به پیروان یک مذهب اختصاص داشت. املاک زیادی نیز بر مدرسه آن وقف گردید (مستوفی، ۱۳۶۴: ۳۶۸؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۶۶؛ ابن فوطی، ۱۳۸۱: ۱۲۸ و ۱۴۲). در نهایت بعد از فوت المستنصر این مدرسه توان رقابت با نظامیه بغداد را نداشت و ضمیمه نظامیه گردید.

نظامیه‌ای توسط خواجه نظام‌الملک در نزدیکی گور زبیر بن عوام ساخت. این نظامیه از نظامیه بغداد زیباتر و بزرگتر توصیف شده و تا زمان خلافت مستعصم به فعالیت خود ادامه می‌داده است. وجود بقایای آن زمان باعث شده تا به نظر هندوشاه علت آن به «علو همت بانی» برمی‌گردد (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۷۱). به نظر می‌رسد منظور وی اشاره به موقوفات مدرسه می‌باشد که از طریق آنها مصالح و ساختمان مدرسه از طریق عواید موقوفات تأمین می‌شده است.

خواجه نظام‌الملک سعی داشت با ساخت نظامیه در شهری همچون آمل با گسترش تشیع و به ویژه اسماعیلیه مقابله کند. به همین خاطر نظامیه آمل را برپا نمود. امام شهید فخرالاسلام عبدالواحد بن اسمعیل که شافعی دوم خوانده می‌شد در آمل حضور داشت، خواجه نظام‌الملک به خاطر وی مدرسه‌ای در آمل ساخت، مدرسه‌ای که تا زمان تألیف کتاب تاریخ طبرستان برپا بوده است (ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۲۳/۱). گرچه منابع به اوقاف اختصاص یافته اشاره‌ای نکرده‌اند ولی احتمالاً تداوم فعالیت این نظامیه تا اوایل قرن هفتم بدون اوقاف غیر ممکن بوده و از سوی دیگر فخرالاسلام، قبل از آنکه تولیت مدرسه به او سپرده شود به قضاوت در طبرستان می‌پرداخته و واگذاری تولیت مدرسه به وی جهت اداره بهتر مدرسه و اوقاف احتمالی آن می‌توانسته صورت گیرد (سبکی، بی‌تا، ۵/۷-۱۹۴).

۴. اداره موقوفات مدارس نظامیه

۴-۱. متولیان اوقاف و تداوم اداره نظامیه‌ها در عصر سلجوقی

نهادهایی که بر پایه وقف بنا می‌گردید برای اداره موقوفات آنها نیز بایستی تدبیری اندیشیده می‌شد تا در گذر زمان و نبود واقفین دستخوش تصرف و تعدی نگردند. از همین رو خواجه نظام‌الملک که فقهای شافعی را جهت تدریس در مدارس نظامیه به کار می‌گرفت از آنان علاوه بر تدریس برای تولیت و اداره مدارس و اوقاف مدرسه کمک می‌گرفت. در مدرسه نظامیه نیشابور خواجه نظام‌الملک از امام‌الحرمین جوینی^۱، فقیه شافعی کمک گرفت. وی در اوایل حکومت آلب ارسلان به دعوت خواجه نظام‌الملک به نیشابور بازگشت. خواجه نظام‌الملک تولیت، خطاب و ریاست اصحاب شافعیه و اداره امور اوقاف نظامیه نیشابور را علاوه بر محراب مسجد جهت تدریس و مجلس به وی سپرد، مسئولیتی که به مدت سی سال به عهده داشت (ابن‌خلکان، ۱۳۸۱: ۲/۲۲۵؛ اسنوی، ۱۴۲۲ق: ۱۹۷/۱). خواجه نظام‌الملک در دوران حیاتش بر این مدرسه نظارت می‌کرد و علاوه بر جوینی معلمانی همچون غزالی (شاگرد جوینی) در این مدرسه به تدریس پرداختند. در دوران بعد از خواجه نظام‌الملک نیز این مدرسه به فعالیت خود ادامه داد. وجود وقفنامه خود از علل تداوم فعالیت این مدرسه و اداره‌ی آن به دست فقهای شافعی در دوران بعد از خواجه نظام‌الملک گردید (کسایی، ۱۳۶۳: ۸۸).

اداره نظامیه اصفهان نیز طبیعتاً مانند بقیه نظامیه‌ها در دست شافعیان قرار داشت. خجندیان که ریاست طایفه شافعیان اصفهان را در دست داشتند، همواره اداره و تولیت اوقاف این مدرسه را نیز در دست می‌گرفتند (بنداری، ۲۵۳۶: ۲۶۳). محمد بن ثابت بن الحسن ابوبکر الخجندی (م. ۴۸۳هـ) از جمله رؤسای این طایفه می‌باشد. وی که در مرو تدریس فقه می‌کرد، به دعوت خواجه نظام‌الملک به اصفهان فراخوانده شده بود و تدریس فقه، تولیت اوقاف و ریاست شافعیان را به عهده گرفت. جایگاه وی باعث شد تا بعد از وی نیز تولیت اوقاف در بین خجندیان^۲ باقی بماند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۳/۳۴۰؛ سبکی، بی‌تا، ۵/۴-۱۲۳؛ فارسی، ۱۴۰۳ق: ۷۷). پس از وی پسرش احمد بن محمد بن محمد بن محمد (م. ۵۳۱هـ) تدریس و تولیت اوقاف را در مدرسه به عهده گرفت (سبکی، بی‌تا: ۵/۶). همچنین محمد بن عبداللطیف بن محمد (م. ۵۹۲هـ) پسر صدرالدین خجندی، که بعد از مرگ پدرش علاوه بر ریاست شافعیان اصفهان تولیت مدرسه و اوقاف نظامیه را به عهده گرفت به خاطر پدرش به صدرالدین ملقب گشت (سبکی، بی‌تا: ۱۳۴/۶).

۱. امام‌الحرمین ابوالمعالی عبدالملک ابن شیخ ابی محمد عبدالله بن ابی یعقوب یوسف بن عبدالله بن یوسف بن محمد بن حیویه، جوینی، فقیه شافعی، المقلب ضیاءالدین، المعروف به امام‌الحرمین؛ در شافعیه علی‌الاطلاق و الاجمال اعلم المتأخرین بود. وی به دلیل سختگیری‌های کندی به مدت چهار سال به مکه و مدینه رفته بود به دعوت خواجه نظام‌الملک به نیشابور بازگشت (ابن‌خلکان، ۱۳۸۱: ۲/۲۲۵).

۲. ابوسعید احمد بن ثابت خجندی از جمله این خاندان بود که ریاست شافعیان اصفهان را به عهده داشت و در سال ۵۳۱هـ درگذشت. ابن‌جبر از صدرالدین خجندی رئیس شافعیان اصفهان در سفرنامه خود، در سفر به مکه در سال ۵۸۰هـ یاد کرده است. وی در سال ۵۹۲هـ کشته شد (ابن‌جبر، ۱۳۷۰: ۲۴۸؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰/۱۵۲ و ۱۳۵: ۲۵/۲۹۵). این مدرسه به نام صدرالدین خجندی مدرسه صدریه نامیده می‌شد (روانندی، ۱۳۸۲: ۸/۳۳۴).

در نظامیه بغداد به خاطر اهمیت آن؛ تولیت اوقاف مدرسه ابتدا در دست فرزندان خواجه نظام‌الملک قرار داشت و بعداً دیگران نیز در اداره مدرسه مشارکت یافتند. در کنار منصب تولیت، منصب ناظر اوقاف و همچنین منشی اوقاف وجود داشت (ر.ک. کسای، ۱۳۶۳: ۱۲۴-۱۱۷). تولیت و ناظر این مدرسه نیز عموماً در اختیار عالمان، فقها و قاضیان قرار می‌گرفت از جمله ابن‌البقرخی که تعلق به خاندانی اهل علم و دانش داشت (سمعانی، ۱۳۸۲ه: ۴۹/۲). محمد بن سعید بن یحیی^۱ شافعی مذهب معروف به حافظ کبیر (م. ۳۷ه) در سال ۶۰۰ه ق متولی موقوفات مدرسه نظامیه بغداد گردید (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۱۱۰۰/۲). ابوعبدالله محمد بن یحیی بن فضلان (م. ۶۳۱ه) نیز مدتی نظارت بر اوقاف آن مدرسه را بر عهده داشت (ابن فوطی، ۱۳۸۱: ۳۸).

در دوران بعد از خواجه نظام‌الملک سلطان سنجر که ثبات و انسجام قلمرو خود را دنبال می‌کرد، سعی داشت تا موقوفات، خیرات و امور عام‌المنفعه‌ای که قبلاً و به ویژه در عصر خواجه نظام‌الملک ایجاد شده بود را تحت اداره و کنترل خود آورد، که از جمله آنها اوقاف وابسته به مدارس بودند و شهر نیشابور که آن را واسطه عقد ممالک و قبضه خراسان می‌دانست و نظامیه این شهر بود، که در قلمرو وی قرار می‌گرفتند. سلطان سنجر تولیت و تدریس در این مدرسه را به خواجه محیی‌الدین محمد بن یحیی شافعی و عالم علوم دینی که از بزرگان علمای عصر خود که در «عفاف و دیانت و سپردن منهج حق به مرتبه رسیده» بود سپرد. سلطان سنجر که این مدرسه را مشهورترین و عزیزترین بقعه برای طلبه علم می‌دانست، مصالح فقها و تولیت نظامیه نیشابور و اوقاف آنجا و هر چیزی که منسوب و مضاف بر آنجا بود را به همراه منصب تدریس که اشرف المناصب می‌دانست به محیی‌الدین ارزانی داشت و از خداوند برای وی توفیق خواست تا در انجام آنچه که حجت انجام این وقف بوده است موفق شود و نتایج کارهای خیر به بیشتر حد ممکن برآورده شود و خاطر سلطان سنجر از این امر «مهم دینی فارغ دل» شود و در پایان هر روز متعلمان و طلاب علم به این «بقعه علم و این خطه شرع» بشتابند. سلطان سنجر از همه علما و قضات خواست تا حضور محیی‌الدین را غنیمت دانسته و وی را تبعیت و محترم شمارند. متصدیان اموال وقفی نیز بایستی به صلاح دید و نظر محیی‌الدین موجب و حقوق علما و طلاب را پرداخت کنند و به عمارت مدرسه بپردازند تا در مجموع برکات این امر خیر به دوام دولت سلجوقی برسد و روان خواجه نظام‌الملک آرام گیرد (جوینی، ۱۳۸۴: ۷-۹).

با وجود آنکه خواجه نظام‌الملک و خاندان وی در عرصه قدرت قرار نداشتند؛ اما وجود ماهیت وقفی نظامیه‌ها و برتری و سیطره سیاسی سلطان سنجر در مناطق شرقی، باعث می‌شد تا وی از تداوم ریاست خاندانهای شافعی مذهب بر مدارس نظامیه حمایت کند. در شهر مرو خاندان سماعی ریاست شهر را به عهده داشتند. در زمان سلطان سنجر منشور ریاست شهر مرو از سوی سلطان سنجر برای ابوسعید، عبدالکریم بن محمد بن منصور سماعی، رئیس شافعیان شهر صادر گردید.^۲ این سمت به پشتوانه پیشینه‌ی خانوادگی سماعی که در خراسان منشأ و منبع علوم دینی بودند و در مسند علم و فتوی قرار داشتند داده شد. سماعی‌ها به طور خانوادگی تدریس در مدرسه نظامیه و تولیت مدرسه و اوقاف آن را از سوی خواجه نظام‌الملک در دست داشتند و این منصب به طور موروثی به ابوسعید رسید (جوینی، ۱۳۸۴: ۸۶؛ فارسی، ۱۴۰۳: ۶۷۶) و علاوه بر ریاست گروههای شافعی مذهب در شهر مرو و نواحی اطراف و خطابت مسجد جامع آن شهر، تدریس در مدارس شهر مرو و به ویژه مدرسه نظامیه مرو به همراه تولیت اوقاف موجود (اعم از مدارس و مساجد و مشاهد خیر) و تمامی املاک آنها به وی سپرده شد. همه مقامات محلی مرو نیز مؤظف به همکاری با وی در اداره اوقاف شدند (جوینی، ۱۳۸۴: ۷-۸۶). سپردن تولیت اوقاف نظامیه مرو در کنار منصب تدریس به رئیس شافعیان مرو، نشانگر وسعت و اهمیت نظامیه این شهر و حجم موقوفات آن مدرسه و املاک و مستغلات وقفی می‌باشد که از زمان خواجه نظام‌الملک به طور موروثی در نزد خانواده سماعی‌ها باقی مانده بود (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م: ۴۹۰/۴). وقفی بودن مدرسه نظامیه و اهمیت تولیت اوقاف آن مدرسه باعث می‌شد تا منصب ریاست شهر همزمان تولیت مدرسه را هم بر عهده گیرد.

^۱. نویسنده تاریخ واسط که در سال ۵۵۸ه متولد شد در سال ۵۸۰ه راهی بغداد شد و در سال ۶۰۰ه تولیت مدرسه را به عهده گرفت.

^۲. خانواده وی ابتدا مذهب حنفی داشتند. تا اینکه جد وی ابوالمظفر سماعی (م. ۴۲۶ه) در نزد امام الحرمین جوینی -ریاست شافعیان خراسان - به مذهب شافعی گروید (فارسی، ۱۴۰۳: ۶۷۶).

۲-۴. متولیان و مصارف موقوفات مدارس

تولیت نظامیه‌ها همواره سعی داشتند تا عواید موقوفات را بر مبنای وقفنامه و اهدافی که مدارس دنبال می‌نمودند هزینه کنند و جهت‌دهی نمایند. در بین مدارس نظامیه تنها از نظامیه بغداد وقفنامه‌ای باقی مانده است. متن وقفنامه مزبور در روز دوشنبه بیست و ششم جمادی الآخر سال ۴۶۲هـ.ق، توسط امیر عمید ابونصر در حضور نقبا، اشراف، قاضی‌القضات و شاهدانی از نظامیه و جمعی از بزرگان که برای شنیدن متن وقفنامه آمده بودند خوانده شد. اسامی تمامی موقوفات از جمله کتابها، املاک، اموال و بازارهای ساخته شده در اطراف نظامیه آورده شد و شروط لازم برای اجرای این وقفنامه و موارد مصرف آنها بیان گردید و همگان و حتی فرزندان خواجه نظام‌الملک نیز مؤظف به اجرای آن گردیدند (ابن جوزی، ۱۴۱۲هـ.ق: ۱۱۷/۱۶). در واقع خواجه نظام‌الملک به دلیل جایگاه خاص بغداد و حضور مذاهب مختلف سعی داشت تا با حضور بزرگان بغداد و شاهد گرفتن آنها بنیان موقوفات انجام شده را محکمتر نماید تا در نتیجه نظامیه بهتر بتواند به فعالیت خود ادامه دهد و خواجه در اجرای سیاستهایش موفق‌تر گردد.

خواجه نظام‌الملک در وقفنامه مدرسه نظامیه بغداد مشروط گردانید که املاک موقوفه مدرسه نظامیه بغداد بایستی در اصول و فروع بر پیروان مذهب شافعی وقف باشد و تمامی کارکنان این مدرسه اعم از مدرس، واعظ، کتابدار و قرآن‌خوان و مدرس نحو عربی شافعی مذهب باشند تا برای هر یک سهمی که از موقوفات برای آنها مشخص شده بهره‌مند گردند. از مجموع عطایا و هدایای سالانه، هجده هزار دینار معین شد که برای تأمین مخارج آن مدرسه اختصاص داده شود (ابن جوزی، ۱۴۱۲هـ.ق: ۳۰۴/۱۶). در نظامیه بغداد، متولی اوقاف در این نظامیه همچون سایر نظامیه‌ها علاوه بر اداره مدرسه، پرداخت حقوق و مواجب شاگردان را بر عهده داشت. ابن‌البقرخی از جمله ناظران متولیان اوقاف در این مدرسه می‌باشد هنگامی که به جای اسعد میهنی در سال ۵۱۷هـ.ق، به این منصب رسید تصمیم گرفت به غیر از دویست نفر از فقها و عالمان به بقیه مقرر ندهد که متقابلاً عده‌ای شاگردان در کلاس درس حاضر نشوند (ابن جوزی، ۱۴۱۲هـ.ق: ۳۰۰/۳۵).

خواجه نظام‌الملک با پشتوانه همین اوقاف توانست بزرگان و بسیاری از علماء را برای فعالیت علمی در آن مدرسه نظامیه به بغداد بیاورد. بزرگانی همچون امام ابواسحاق شیرازی و غزالی در آن مدرسه جهت تدریس به کار گرفته شدند.^۱ شیخ ابواسحاق شیرازی از روی حقیقت پرده برگرفت، اصول فقه را شرح داد و بر هر اصلی شاخه‌ها افزود دلائل استنباط را آشکار ساخت و آنها را دسته دسته کرد و شاگردانی و دانش‌آموختگان این مدرس نیز از آنجا به سایر نظامیه‌ها و مدارس دیگر برای تدریس تعالیم شافعی می‌رفتند (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۷۰؛ بنداری، ۲۵۳۶: ۴۰). در سال ۴۶۹هـ.ق نیز از وجود ابونصر قشیری (م. ۵۱۴هـ) - شافعی مذهب - به دعوت ابوسعید صوفی جهت تدریس کلام اشعری در نظامیه استفاده گردید؛ ولی به خاطر اختلافات وی با حنبلیان توسط خواجه نظام‌الملک به اصفهان فراخوانده شد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۳/۸۱؛ بنداری، ۲۵۳۶: ۶۰).

درآمد حاصل از آن املاک وقفی به فقیهان مدرسه پرداخت می‌شد. فقها هم آنها را عمدتاً به مصرف مستمری طالبان علم برای گذران معاش آنها می‌رساندند (ابن جبیر، ۱۳۷۰: ۲۷۹). به هر روی در نظامیه بغداد شاگردان بسیاری در حال آموزش بودند و عواید آنها از طریق موقوفات تأمین می‌شد. علاوه بر شاگردان صاحبان مناصب و کارکنان نظامیه همچون خازن کتابخانه آن مدرسه با تکیه بر اوقاف مدرسه از حقوق و عواید بهره‌مند می‌شدند. بر اساس وقفنامه مدرسه نظامیه برای این منصب ماهیانه ده دینار در نظر گرفته شده بود. منصبی که از عالمان و تحصیل‌کردگان برای آن استفاده می‌شد که ابتدای تأسیس نظامیه، شیخ ابوزکریای خطیب تبریزی به عنوان خازن آن کتابخانه به کار گرفته شد (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۳۳۴ و ۲۷۰).

۵. علل افول موقوفات مدارس نظامیه

ضعف حکومت سلجوقی در نیمه شرقی ایران یکی از علل ضعف نهادهای فرهنگی همچون مدارس در شهرها می‌باشد. در نیمه قرن ششم هجری غزان از جانب مرزهای شرقی منطقه خراسان را مورد تاخت و تاز قرار دادند. شهر نیشابور یکی از نقاطی بود که در اثر حملات غزان دچار آسیب گردید. در حملات غزان به این شهر در سال ۵۵۶هـ.ق، هفده مدرسه شافعی تخریب شدند که

^۱ در مورد اسامی و بیوگرافی مدرسین نظامیه بغداد و نایبان آنها و معیدان و واعظان و کتابداران و دانش‌آموختگان آن مدرسه ر.ک. کسائی، ۱۳۶۳: ۲۱۲-۱۳۹.

احتمالاً مدرسه نظامیه نیشابور هم از جمله این مدارس بوده است (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۹۸/۲۷)؛ چرا که پس از این دیگر در منابع سخنی از نظامیه نیشابور به میان نیامده است.

حمله مغول یکی از عواملی خارجی است که موجب افول نظامیه‌ها گردید؛ چراکه علاوه بر بنای نظامیه‌ها، موقوفات نیز دچار تعدی و آسیب می‌شدند و منبع مالی مدارس دچار نقصان می‌گردید. نظامیه مرو و موقوفاتش در حمله مغول دچار آسیب شد و بعد از آن دیگر نامی از آن برده نشد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م: ۱۱۴/۵). نظامیه بغداد که با پایان عصر سلاجقه کم رونق گردیده بود، در نیمه اول قرن هفتم همزمان با انحطاط بسیاری از اوقاف ایران که از پیامدهای حمله مغولان بود؛ دچار افول گردید. بر اثر حمله مغول در سال ۶۵۶هـ.ق به بغداد، اوقاف و نظامیه همچون بسیاری از اجزای دیگر شهر آسیب دید و بازارهای موقوفی در آتش سوختند. در پرداخت مواجب کارکنان و مدرسان مدرسه و اداره آن خلل ایجاد شد تا اینکه در سال ۶۷۰هـ.ق به دستور علاءالدین عطاملک صاحب‌دیوان جوینی بازار بغداد از محل عواید سایر اوقاف مدرسه مورد بازسازی قرار گرفت (عزوی، ۱۴۲۵هـ.ق: ۳۰۷/۳۰۷ و ۳۰۷/۳۰۷). خواجه نصیرالدین طوسی نیز در سال ۶۷۲هـ.ق با حضور در بغداد به سازماندهی اوقاف و اقدام به ترتیب و انسجام آنها پرداخت، مواجب و مقرری‌ها را به روال گذشته برقرار نمود (ابن فوطی، ۱۳۸۱: ۲۲۴).

وجود اختلافات مذهبی در شهرها یکی از عواملی بود که به رکود اوقاف نظامیه‌ها و نهایتاً رکود فعالیت مدارس نظامیه منجر می‌گردید. در این باره می‌توان به نظامیه اصفهان اشاره کرد. در این شهر درگیری‌های مذهبی و تنگناهایی که شافعیان پس از قتل خواجه نظام‌الملک در آن قرار گرفتند و همچنین باطنی‌گری و قرارگیری اسماعیلی‌ها در اصفهان و اقدامات آنها علیه شافعیان، موجبات افول این مدرسه را فراهم آورد^۱ (راوندی، ۱۳۸۲: ۳۳۵/۸؛ کسائی، ۱۳۶۳: ۲-۲۲۱ و ۲۲۴؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۷/۲۱۰). اوقاف این مدرسه هم در جریان این حوادث رو به افول نهاد. هزینه تعمیر، نگهداری و مواجب طلاب در نظامیه‌ها به اوقاف بستگی داشت و قطعاً حوادث تاریخی در نیمه سده ششم که به آنها اشاره شد علاوه بر حمله مغول در قرن هفتم موجبات تباهی اوقاف و نهایتاً افول مدرسه را به همراه آورد. هنگامی که مدرسه‌ای بر اساس نگرش گروه مذهبی خاصی ساخته می‌شد، وقتی گروه مزبور در نزاع‌های مذهبی در موضع ضعف قرار می‌گرفت نه تنها تضمینی برای ثبات مالکیت و ابقاء مدرسه نبود؛ بلکه موقوفات وابسته به آن مدرسه نیز پایدار نمی‌ماند. در اوایل قرن هشتم نیز، وقتی این بطوطه از اصفهان دیدن کرد وجود نزاع‌های مذهبی باعث تخریب شهر اصفهان شده بود. او در بین مراکز فرهنگی و اجتماعی اصفهان، به نظامیه و موقوفات آنها اشاره‌ای نکرده که نشانگر افول نظامیه است؛ چرا که آن قدر کم‌اهمیت بوده که به آن اشاره‌ای نکرده است (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۲۴۶/۱).

افول قدرت سیاسی خاندان خواجه نظام‌الملک در دستگاه وزارت سلجوقیان و ضعف حکومت سلجوقیان باعث می‌شد تا شرایط وقفنامه مدارس نظامیه نادیده انگاشته شود. در اوایل قرن هفتم و در زمان خلافت ناصرالدین‌الله در صورتی که براساس شرایط وقفنامه بایستی افراد شافعی مذهب که در اصول و فروع مقید به آن مذهب باشند در مدارس نظامیه بکار گرفته شوند؛ ولی در مدرسه نظامیه بغداد یک علوی سمت خازن کتابخانه نظامیه را به عهده داشت. همچنین بر اساس وقفنامه مقرری ماهیانه خازن کتابخانه، ده دینار قید شده بود ناظر مدرسه تنها سه دینار به وی می‌پرداخت که با دخالت سید نصره‌الدین بن مهدی - وزیر خلیفه - در سال ۶۱۷هـ.ق، مقرری وی به همان شرطی که در وقفنامه مقرر شده بود بازگشت (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۳۳۴). حضور یک نفر از سادات و علویان در تصدی وزارت می‌تواند دلیلی بر فعالیت علویان در مدرسه نظام‌الملک و بیانگر نقش تحولات سیاسی و عدم برتری شافعیان در دستگاه سیاسی و وزارت سلجوقیان و خلافت عباسی می‌باشد. در سال ۵۸۹هـ.ق کتابخانه مدرسه نظامیه توسط خلیفه الناصرالدین‌الله (۵۷۵-۶۲۲هـ.ق) تخریب گردید. گرچه وی پشیمان گشت و دستور داد تا کتابخانه‌ای از نو ساخته شود و هزاران کتب نفیس به آنجا وقف نمود و اوقافی را بر اوقاف مدرسه افزود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۰۶/۳۰؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۹۹/۲)؛ ولی به‌رحال گویای عدم پایداری شرایط وقفنامه نظامیه بغداد می‌باشد. در زمان خلافت مستعصم نیز مصالح نظامیه بصره جهت ساخت مدرسه دیگری مورد استفاده قرار گرفت (هندوشاه بن سنجر، ۱۳۵۷: ۲۷۱)، که این امر تحت تأثیر نبود حکومت سلاجقه و افول سیاسی خاندان نظام‌الملک و عدم پایداری شرایط وقفنامه می‌باشد.

^۱ بعضی فقهای شافعی و مدرسان نظامیه، همچون عبدالطیف بن خجندی در سال ۵۲۳هـ.ق به دست اسماعیلیان کشته شدند. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۳۶/۲۵)

نتیجه گیری

خواجه نظام‌الملک با نگرش فرهنگی خود اقدام به ایجاد مدارس نظامیه نمود. مدارس نظامیه‌ای که برای پیشبرد برنامه‌های فرهنگی خواجه نظام‌الملک نیازمند منابع مالی پایدار بودند، با پشتوانه نهاد وقف و موقوفات ایجاد شده توسط خواجه نظام‌الملک از نظر مالی مستقل شدند. استقلال مالی مدارس نظامیه با تکیه بر وقف باعث شد تا بتوانند علاوه بر تأمین نیازهای مالی خویش، برنامه‌های خویش را دنبال کنند. با وجود آنکه خاندان نظام‌الملک جایگاه خود را در دستگاه دیوان سالاری عصر سلجوقی از دست دادند ولی مدارس نظامیه به پشتوانه موقوفات و وقفنامه‌های که از زمان خواجه نظام‌الملک منعقد شده بود به فعالیت‌های خود را ادامه دادند و شرایط خود را حفظ نمودند. حتی برخی از مدارس مانند نظامیه بغداد تا مدت‌ها پس از سقوط حکومت سلجوقی با وجود نبود پشتوانه سیاسی به پشتوانه موقوفات برپا ماندند و با استفاده از منابع مالی مستقل خویش مورد نوسازی قرار گرفتند. این مهم در واقع تنها با استقلال مالی مدارس نظامیه و گستردگی موقوفات آنها امکان پذیر بود.

از سوی دیگر همانطور که موقوفات باعث تداوم فعالیت مدارس نظامیه و تأثیرگذاری آنها گردید از طرف دیگر انحطاط وقف به عدم کارایی مدارس نظامیه منجر گردید. انحطاط اوقاف مدارس تحت تاثیر عوامل مختلف اتفاق افتاد. شرایط سیاسی در اواخر حکومت سلجوقی و بعد از پایان این سلسله باعث به هم خوردن شرایط وقفنامه‌ها گردید. از یکسو حملات اقوام شرقی همچون غزان و مغولان باعث آسیب رسیدن به بافت‌های شهر و نهادهای فرهنگی از جمله موقوفات می‌گردیدند که این عامل به همراه خود انحطاط مدارس نظامیه را به همراه می‌آورد و از سوی دیگر با افول حکومت سلجوقیان نزاع‌های شهری بین حامیان مذاهب قوت گرفت که این عامل نیز انحطاط مدارس نظامیه را به همراه داشت. انقراض سلاجقه و نبود خاندان نظام‌الملک باعث نادیده گرفتن شرایط وقفنامه‌ها و دستبرد در آنها می‌شد. در مجموع نبود ثبات سیاسی و حمایت سیاسی از شرایط وقفنامه‌ها افول مدارس را به همراه می‌آورد. به این ترتیب می‌توان گفت مابین وقف و مدارس نظامیه یک رابطه دو سویه برقرار می‌باشد از یکسو وقف باعث شکل‌گیری و رونق مدارس نظامیه می‌گردید و از سوی دیگر نقصان در سازوکار وقفیات انحطاط مدارس نظامیه را به همراه می‌آورد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران: موسسه مطبوعات علمی.
- ابن اسفندیار، محمد بن حسن (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان*، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: پدیده خاور.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله بن محمد بن ابراهیم اللواتی طنجنی (۱۳۷۶). *ترجمه رحله ابن بطوطه*، ترجمه محمد علی موحد، تهران: آگاه.
- ابن جبیر، محمد بن احمد (۱۳۷۰). *سفرنامه ابن جبیر*، ترجمه پرویز اتابکی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- ابن جوزی، أبو الفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد ابن الجوزی (۱۴۱۲ هـ). *المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، طالأولی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۳۸۱). *منظر الانسان ترجمه و فیات الاعیان و انباء ابناء الزمان ابن خلکان*، ترجمه احمد بن محمد بن عثمان بن علی بن احمد سنجرى، تصحیح و تعلیق فاطمه مدرسی، ارومیه: دانشگاه ارومیه.
- ابن فوطی، کمال‌الدین عبدالرزاق بن احمد شیبانی (۱۳۸۱). *الحوادث الجامعه*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انجمن مفاخر و آثار فرهنگی.
- اسنوی، عبد الرحیم بن حسن (۱۴۲۲ هـ). *طبقات الشافعیه*، محقق کمال یوسف حوت، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- اشپولر، برتولد (۱۳۵۴). *جهان اسلام*، ترجمه قمر آریان، تهران: امیرکبیر.
- اصفهانى، محمود بن محمد بن الحسین (۱۳۶۴). *دستور الوزاره*، محقق رضا انزابی نژاد، تهران: امیرکبیر.

باخرزی، علی بن حسن بن علی بن ابی الطیب (۱۴۱۴ هـ). *دمیه القصر و عصر اهل العصر*، بیروت: دارالجلیل.

باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۷۱). «تاریخ سیاسی و دودمانی ایران (۶۱۴-۳۹۰ هجری)»، *تاریخ ایران کیمبریج*، از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، گردآورنده جی.آ.بویل، مترجم حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

بنداری اصفهانی، فتح بن علی (۲۵۳۶). *تاریخ سلسله سلجوقی*، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

ترکمنی آذر، پرین (۱۳۸۵). «سلجوقیان: اختلافات مذهبی و پیامدهای آن»، *پژوهشنامه علوم انسانی*، شماره ۵۱، صص ۷۴-۵۳.

جوینی، منتجب‌الدین بدیع اتابک علی بن احمد (۱۳۸۴). *عتبه/الکتابه مجموعه مراسلات دیوان سلطان سنجر*، تصحیح محمد قزوینی و عباس اقبال، تهران: اساطیر.

حسینی یزدی، محمد بن محمد بن محمد بن نظام (۱۳۸۸). *العراضه فی الحکایه السلجوقیه*، به کوشش مریم میرشمسی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

خواجه نظام‌الملک طوسی (۱۳۷۸). *سیرت الملوک (سیاستنامه)*، مصحح هیورت دارک، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب‌السیر*، تهران: خیام.

راوندی، مرتضی (۱۳۸۲). *تاریخ اجتماعی ایران*، تهران: نگاه.

زراعت پیشه، محمود، خلیفه، مجتبی و نوفرستی، زینب (۱۳۹۸). «وقف در مدارس نظامیه: از ظاهر دینی تا باطن سیاسی». اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تاکید بر وقف علمی، دانشگاه بیرجند.

سبکی، عبدالوهاب بن علی (بی تا). *طبقات الشافعیه الکبری*، مصحح محمود محمد طناخی و عبدالفتاح محمد حلو، بیروت: دار احیاء الکتب العربیه.

سمعانی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور التمیمی (۱۳۸۲ هـ). *الانساب*، مصحح عبدالرحمن معلمی، حیدرآباد: دایرة المعارف العثمانیه.

صدقی، ناصر و داود قاسم‌پور (۱۳۹۴). «ورود سلجوقیان به خراسان و مسئله «محت» شافعی - اشعری‌های نیشابور»، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال ششم*، شماره یازدهم، صص ۱۲۶-۱۰۱.

طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۵). *خواجه نظام‌الملک گفتار در تداوم فرهنگی ایران*، تبریز: ستوده.

طرطوشی المالکی، ابوبکر محمد بن محمد ولید الفهری (۱۴۱۵ هـ). *سراج الملوک*، مصحح نعمان صالح صالح، ریاض: دارالعادریه للطباعه و النشر.

ظهیری نیشابوری، ظهیرالدین (۱۳۹۰). *سلجوقنامه*، به انضمام ذیل سلجوقنامه ابوحامد محمد بن ابراهیم، تصحیح میرزا اسماعیل افشار «حمید الملک» و محمد رضانی صاحب کلاله خاور، تهران: اساطیر.

عباسی، علی اکبر (۱۳۹۸). «تأثیرات موقوفات نظامیه بغداد در شکوفایی علمی آن»، همایش ملی کارکرد وقف در توسعه انسانی با تاکید بر وقف علمی مجموعه مقالات اولین همایش ملی کارکرد وقف در توسعه، دانشگاه بیرجند.

عزازی، عباس (۱۴۲۵ هـ). *موسوعه تاریخ العراق بین احتلالین*، بیروت: الدار العربیه للموسوعات.

غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۸۳). *کیمیای سعادت*، ترجمه حسین خدیوچم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل (۱۴۰۳ هـ). *تاریخ نیشابور: المنتخب من السیاق*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد*، تهران: امیرکبیر.

کاتب اصفهانی، عمادالدین محمد بن محمد بن حامد (۱۴۲۵ هـ). *تاریخ دوله آل سلجوق*، به کوشش یحیی مراد، بیروت: دارالعلمیه.

کجباف، علی اکبر (۱۳۸۶). «بررسی علل کشمکش‌های مذهبی میان خجندیان و صاعدیان در اصفهان عصر سلجوقی»، *فصلنامه علوم انسانی، سال هفدهم*، شماره ۶۵، صص ۱۴۲-۱۲۵.

کسائی، نورالله (۱۳۶۳). *مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن*، تهران: امیرکبیر.

مافروخی اصفهانی، فضل‌بن‌سعد (۱۳۸۵). *ترجمه محاسن اصفهان*، ترجمه حسین بن محمد آوری (قرن ۸ هـ)، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.

مجمّل‌التواریخ و القصص (بی تا). *تصحیح ملک الشعراء بهار و به همت رضانی، تهران: کلاله خاور.*

- مستوفی، حمدالله بن ابی بکر (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*، مصحح عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- مستوفی، حمدالله بن ابی بکر (۱۳۸۱). *نزهة القلوب*، مصحح محمد دبیر سیاقی، قزوین: حدیث امروز.
- ناصر خسرو، قبادیانی مروزی (۱۳۸۱). *سفرنامه ناصر خسرو*، تهران، زوار.
- هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی نخجوانی (۱۳۵۷). *تجارب السلف*، تصحیح عباس اقبال، تهران: طهوری.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۱). *معجم‌الادباء*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: سروش.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵م). *معجم‌البلدان*، بیروت: دارصادر.

References

- Abbasi, Ali Akbar (2019) . “The Effects of Baghdad Military Endowments on Its Scientific Flourishing”, National Conference on the Function of Endowments in Human Development with Emphasis on Scientific Endowments, Collection of Papers of the First National Conference on the Function of Endowments in Development, University of Birjand. [persian]
- Asnawi, Abd al-Rahim ibn Hassan (1422 AH) . *Tabaqat al-Shafi'iyyah*, researcher Kamal Yusuf Hout, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [arabian]
- Azzawi, Abbas (1425 AH) . *Encyclopaedia of Iraqi History between the Occupants*, Beirut: Al-Dar al-Arabiya for encyclopedias. [persian]
- Bakhrezi, Ali bin Hasan bin Ali bin Abi al-Tayeb (1414 AH) . *Damiya al-Qasr and Asr Ahl al-Asr*, Beirut: Dar al-Jeel. [persian]
- Bondari Isfahani, Fath ibn Ali (1957) . *History of the Seljuk Dynasty*, translated by Mohammad Hossein Jalili, Tehran: Iranian Culture Foundation. [persian]
- Bosworth, Clifford Edmund (1992) . "A Political and Dynastic History of Iran (614-390 AH) ", *The Cambridge History of Iran, from the Rise of the Seljuks to the Collapse of the Ilkhanate*, compiled by J.A. Boyle, translated by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir. [persian]
- Ghazali, Abu Hamid Muhammad (2004) . *The Chemistry of Happiness*, translated by Hossein Khadijom, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [persian]
- Hindushah ibn Sanjar ibn Abdullah Sahebi Nakhjavānī (1978) . *Tabarīb al-Salāf*, edited by Abbas Iqbal, Tehran: Tahurī. [persian]
- Hosseini Yazdi, Muhammad bin Muhammad bin Muhammad bin Nizam (2009) . *Al-Araza fi al-Hikaya al-Saljuqiyya*, edited by Maryam Mirshamsi, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Foundation.[persian]
- Ibn Asfandyar, Muhammad ibn Hassan (1987) . *History of Tabaristan*, edited by Abbas Iqbal Ashtiani, Tehran: Padideh Khavar. [persian]
- Ibn Athir, Ezz al-Din Ali (1992) . *The Complete Great History of Islam and Iran*, translated by Abbas Khalili and Abolghasem Halat, Tehran: Scientific Press Institute. [persian]
- Ibn Battuta, Muhammad bin Abdullah bin Muhammad bin Ibrahim al-Lawati Tanji (1997) . *Translation of Ibn Battuta's Travels*, translated by Muhammad Ali Movahed, Tehran: Aghah. [persian]

Ibn Futi, Kamal al-Din Abd al-Razzaq ibn Ahmad Shaybani (2002) . Al-Hawadith al-Jami'ah, translated by Abd al-Mohammad Ayati, Tehran: Association of Cultural Merits and Works. [persian]

Ibn Jozi, Abu al-Fraj Abdul Rahman bin Ali bin Muhammad Ibn Al-Jawzi (1412 AH) . Al-Muntazem in the history of nations and kings, the research of Mohammad Abd al-Qader Atta and Mustafa Abd al-Qader Atta, Tal Awli, Beirut: Dar al-Ketab al-Elamiya.[arabian]

Ibn Jubair, Muhammad ibn Ahmad (1991) . Ibn Jubair's Travelogue, translated by Parviz Atabaki, Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [persian]

Ibn Khalkan, Ahmad ibn Muhammad (1381) . Manzar al-Insan, translation of the deaths of the great and the news of the times by Ibn Khalkan, translated by Ahmad ibn Muhammad ibn Uthman ibn Ali ibn Ahmad Sanjari, corrected and annotated by Fatima Modarresi, Urmia: Urmia University. [persian]

Isfahani, Mahmoud bin Muhammad bin Al-Hussein (1985) . The Ministry's Manual, researcher Reza Anzabinejad, Tehran: Amir Kabir. [persian]

Juwayni, Muntajab al-Din Badi' Atabak Ali ibn Ahmad (2005) . Utbah al-Kutbah, a collection of correspondence from the Diwan of Sultan Sanjar, edited by Muhammad Qazvini and Abbas Iqbal, Tehran: Asatir. [persian]

Kasaei, Noorullah (1984) . Nizamiyya Schools and Their Scientific and Social Impacts, Tehran: Amir Kabir. [persian]

Kateb Isfahani, Emad al-Din Muhammad ibn Muhammad ibn Hamed (1425 AH) . History of the Seljuk Dynasty, edited by Yahya Murad, Beirut: Dar al-Ilamiyah.[arabian]

Khwaja Nizam al-Mulk Tusi (1378) . Sirat al-Mulk (Politics) , edited by Hiwart Dark, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [persian]

Khwandmir, Ghiyath al-Din ibn Hammam al-Din (1380) . History of Habib al-Sir, Tehran: Khayyam. [persian]

Kojbaf, Ali Akbar (2007) . "Investigation of the Causes of Religious Conflicts between the Khojands and the Sa'ids in Isfahan during the Seljuk Era", Humanities Quarterly, Year 17, No. 65, pp. 125-142. [persian]

Mafarukhi Isfahani, Fazl ibn Sa'dah (2006) . Translation of Mahasin Isfahan, translated by Hossein ibn Muhammad Awari (8th century AH) , edited by Abbas Iqbal Ashtiani, Isfahan: Municipal Cultural and Recreation Organization. [persian]

Majmāl al-Tawrikh va al-Qasas (Bita) . Edited by Malik al-Shu'arai Bahar and by the efforts of Ramezani, Tehran: Kalaleh al-Khawar. [persian]

Mostofi, Hamdullah ibn Abi Bakr (1982) . Nazha al-Qulūb, edited by Mohammad Dabir Siyaqi, Qazvin: Hadith of Today. [persian]

Mostofi, Hamdullah ibn Abi Bakr (1985) . Tarikh-e-Ghizdeh, edited by Abdul-Hossein Nava'i, Tehran: Amir Kabir. [persian]

Nasser Khosrow, Qobādiyānī Marwāzi Salāf's Travelogue, Tehran, Zawār. [persian]

Persian, Abdul Ghafir bin Ismail (1403 AH) . History of Nisapur: Selected from the Context, Qom: Qom Seminary Teachers' Association. [persian]

Qazvini, Zakaria bin Muhammad (1373) . Works of Al-Bilad and Akhbar Al-Ibad, Tehran: Amir Kabir. [persian]

Rawandi, Morteza (2003) . Social History of Iran, Tehran: Negah. [persian]

Sabuki, Abdul-Wahhab ibn Ali (Bita) . Tabaqat al-Shafi'iyyah al-Kubra, edited by Mahmoud Muhammad Tanahi and Abdul-Fattah Muhammad Helu, Beirut: Dar Ihya al-Kutub al-Arabiya.

Samani, Abu Saad Abdul Karim bin Muhammad bin Mansur al-Tamimi (1382 AH) . Genealogy, revised by Abdul Rahman Moalemi, Hyderabad: Ottoman Encyclopedia.[persian]

Sedghi, Nasser and Davud Ghasempour (2015) . "The Entry of the Seljuks into Khorasan and the Problem of the "Hard Work" of the Shafi'i-Ash'aris of Nishapur", History of Iran after Islam, Year 6, Issue 11, pp. 101-126.[persian]

Spühler, Berthold (1975) . The Islamic World, translated by Qamar Arian, Tehran: Amir Kabir.

Tabatabaei, Seyyed Javad (2006) . Khajeh Nizam al-Molk Speech in the Cultural Continuity of Iran, Tabriz: Sotoudeh. [persian]

Tartushi al-Maliki, Abu Bakr Muhammad bin Muhammad Waleed al-Fahri (1415 AH) . Siraj Al-Maluk, proofreader by Noman Saleh Saleh, Riyadh: Dar Al-Azariyya for printing and publishing. [arabian]

Turkmani-Azar, Parin (2006) . "Seljuks: Religious Disputes and Its Consequences", Journal of Humanities, No. 51, pp. 53-74. [persian]

Yaqut Hamavi, Yaqut ibn Abdullah (1982) . Mu'jam al-Adbā', translated by Abdul-Mohammad Ayati, Tehran: Soroush. [persian]

Yaqut Hamavi, Yaqut ibn Abdullah (1995) . Mujam al-Baladan, Beirut: Dar Sadr. [arabian]

Zahiri Neyshaburi, Zahir al-Din (2011) . Seljuqnameh, including the following Seljuqnameh of Abu Hamid Muhammad ibn Ibrahim, corrected by Mirza Ismail Afshar "Hamid al-Mulk" and Muhammad Ramezani, author of Kalaleh al-Khavar, Tehran: Asatir. [persian]

Ziraat Pisheh, Mahmoud, Khalifa, Mojtaba and Nofarsti, Zeinab (2019) . "Endowment in Military Schools: From Religious Appearance to Political Insinuation". The First National Conference on the Function of Endowment in Human Development with Emphasis on Scientific Endowment, University of Birjand.[persian]